

HURRİ'LERİN SİYASİ ORGANİZASYONLARI

HURRIAN ARE POLİTİCAL ORGANİZATİONS

*Akın BİNGÖL**

ÖZET:

Hurriler neredeyse Kalkolitik Çağdan itibaren tüm Tunç ve Demir devri boyunca Anadolu'nun doğusunda, güneydoğusunda, Batı İran'da, Kuzey Suriye'de ve Kuzey Irak'ta var olmuş bir toplumdur. Hurri toplumu kalabalık olmalarının avantajlarını iyi kullanarak tüm bu zaman dilimi içinde bazen krallık, bazen beylik olarak ve aynı anda birkaç farklı siyasi organizasyon içinde yaşayabilmişlerdir. Hititler başta olmak üzere, Assur devletini muazzam ölçüde etkileyerek, onlarla aynı kültürel seviyede ve hatta ilerde olduklarını göstermişlerdir. Bu çalışma derli toplu bir Hurri siyasi tarihi oluşturmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Hurri, Krallık, Siyasi Tarih, Kalkolitik Çağ, Tunç Çağ, Demir Çağ*

ABSTRACT:

Hurrians from the chalcolithic and Iron Age Bronze From almost all of Anatolia, and Iran to the East, in the Southeast, along the Western and Northern Iraq, Northern Syria in existed in society in. The advantages of using a good crowd to all Hurrian society in sometimes at the same time as the Kingdom, sometimes several different political organizations in domain. The Hittites, the enormous degree of Assur State, affecting the same cultural level, and even that they have demonstrated in the future. This study aims to create a neat Hurrian political history.

Keywords: *Hurrian, Kingdom, Political History, Chalcolithic, Bronze Age, Iron Age*

* Yrd. Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ A.B.D.

GİRİŞ

Anadolu'nun doğu ve güneydoğusuna bakıldığı zaman Kalkolitik çağdan itibaren neredeyse kesintisiz ve özgün bir uygarlığın yaşanmış olduğu görülmektedir. Bugün Kalkolitik Çağ'dan Demir Çağı'nın sonuna kadar bölgedeki siyasi teşebbüsler birçok farklı isim ile anılmışsa da, esasen bahse konu olan tek bir gerçek vardır. Bu gerçek Hurriler'in birçok alana yayılmış olmalarıdır. Hurri'ler Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Batı İran bölgelerinde etkili olmuş bir toplumdur¹. Bu coğrafi sınır aynı zamanda Karaz, Kherbet Kerak isimli keramiklerin de yayılım alanını oluşturmaktadır. Hurri-Mitanni, İşuwa, Kizzuwatna, Uruatri-Nairi Konfederasyonları ve Urartu gibi irili ufaklı krallık ve devletlerin hepsi Hurri'lerin meydana getirdiği siyasi organizasyonlardır. Bu bağlamda Hurriler ile yukarıda ismi zikredilen devlet ve krallıklar arasında nasıl bir ilişkinin olduğu sorusuna çalışmanın ileriki safhalarında yanıt bulunacaktır. Yoğun Hurri nüfusu ve baskın kültürü karşısında komşuları olan Hitit ve Assur devletlerinin düştükleri zor durum, bu dönemde Hurri gücünün ulaştığı noktayı işaret etmesi açısından önemlidir². Bu uzun zaman dilimi içinde farklı form ve renklerde keramik üretiminin yapılması olağan bir değişim ve gelişim olarak yorumlanmalıdır.

Hurri'lerin Yaşadıkları Coğrafya

Hurri toplumu tüm Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Orta Anadolu'nun doğusu, Suriye Filistin Bölgesi, Batı İran ve Urmiye Gölü³ ve Kuzey Irak bölgelerinde yoğun olarak Kalkolitik Çağ'dan Geç Demir Çağı'na kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir⁴. Arkeolojik veriler ışığında bu bölgenin

¹ Adil Alpman, "Hurriler", Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi c.14-s.15, s: 283-313; Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1992, s: 16; Tuncer Balkaya, Hurri-Mitanni Devleti, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s: 43; Serihan Tamer, Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s: 2 vd.

² Alpman, a.g.e., s: 289; Turgut Yiğit, "Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar", Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi c.24-s.38, s: 55-69; Erzen, a.g.e., s: 19; Erol Sever, Assur Tarihi, İstanbul, 2008, s: 52; Fatma Sevinç, "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 17, Isparta, s: 11-32

³ J.G. Macqueen, Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, (Çev.) Esra Davutoğlu, İstanbul, 2009, s: 21

⁴ Gülriz Kozbe, "Van Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği", VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1990, s:533-554; Ekrem Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Bursa, 2011, s: 38

aynı zamanda (Khirbet Kerak) Karaz ismi ile anılan keramik formunun da yayılım alanı olduğunu söyleyebiliriz⁵. Yine arkeolojik veriler ışığında bu dönemin önemli yerleşmelerinden olan Korocutepe, Tülintepe, Değirmentepe, Tilkitepe’de aralıksız yerleşmelere sahne olduğu tespit edilmiştir. Hurri kültürün doruk noktasını Mitanni göçleri oluşturmaktadır. Mitanni soylu sınıfı altında yeniden örgütlenen Hurri-Mitanni devleti kısa sürede Ön Asya’nın hatırı sayılır güçlerinden biri olmuş ve bu sayede Hurri nüfusu Suriye-Filistin bölgelerine kadar ilerleyebilmiştir⁶.

Hurri Kültürü Keramikleri

Genel olarak Hurri toplumu için atfedilen taş temelli yuvarlak mimari yapılar ile siyah astarlı parlak metalimsi keramikler dışında, yaşadıkları uzun zaman dilimi içerisinde mimari ve keramik açısından farklı uygulamalar da yapmışlardır. Kale tipi yerleşme tipi, Van-Urmiye Boyalıları olarak bilinen keramik türü Hurri toplumunun meydana getirdiği kültürel kaideler arasındadır. Doğal olarak yerleşme konut tipi ve keramik tipolojisi hakkında lokal kaynaklı genel bir değerlendirme yapmak fazla sağlıklı olmayacaktır. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır ki, Hurri toplumunun dağıldıkları coğrafya göz önüne alındığında, Kars-Erzurum bölgesi mimari tarzı ile Elazığ bölgesi mimari tarzının aynı olmayacağı hususu gözden kaçırılmamalıdır. Sıcaklık bu bağlamda belirleyici bir dış etkidir. Hurri toplumunun kullandıkları keramik tipolojisini ise şu başlıklar altında kategori etmek mümkündür.

a) Erken-Orta Tunç Çağı [Erken Transkafkasya Kültürü- (Karaz kültürü) (Erken Hurri Kültürü)] ve Siyah açkılı parlak metalimsi Karaz keramikleri

⁵ O.M. Dzhaparidze, *The Culture of Early Agricultural Tribes in The Territory of Georgia*, VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow, 1964, 2 vdd.; B.B. Piotrovskii, *“The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”* VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Moscow, 1962, s: 1 vd.; F.I. Krupnov, *“The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community”*, *Soviet Anthropology and Archaeology and Archeology III*, 1964, s:31-42; Kurt Bittel, *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, (Çev.) Halet Çambel, İstanbul, 1945*; Stone Loyd, *Early Anatolia*, London, 1956, s: 49-66; D.M. Lang, *Armania: Cradle of Civilization*, London, 1970, s: 1 vdd.; C.A. Burney –D.M. Lang, *“The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus*, London, 1971; R.H. Dyson, *“The Archaeological Evidence of the second Millennium B.C. on the Persian Plateau”*, *CAH II*, 1968, s.14-16, C.A. Burney, *“Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”*, *Anatolian VIII*, 1958; J. Mellart, *“The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegan”*, *AJA 62/1*, New Jersey, 1958, s:9-33; Mahmut Pehlivan, *“Karaz Kültürü ve Hurriler”*, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi s.1 c.1, Van, 1990, s:168-175*

⁶ Alpman, a.g.e., s: 303

Erken Hurri kültürü geniş bir coğrafyayı kapsadığı için birçok farklı isimle adlandırılmıştır. Terminoloji karmaşasına girmeden en önemli isimlendirmelerden bir kaçının tarafımızca yukarıda belirtildiği gibi Erken Transkafkasya, Karaz ve Erken Hurri kültürü olduğu belirtilmiştir. Bu süreçte bu yapının siyasi bir yapı olmaktan ziyade kültürel bir birliktelik olduğunun altını çizmekte fayda vardır⁷.

- b)** Geç Tunç Çağı (II. Bin yıl kültürü) ve Van-Urmiye Boyalıları
- c)** Erken Demir Çağı (Uruatri Nairi Konfederasyonları) Beylikleri ve Keramikleri
- d)** Erken-Orta Demir Çağı Yivli Keramikler
- e)** Orta Demir (Urartu) Krallığı ve Saray Keramikleri
- f)** Yamhad Krallığı VI. tabaka sonrası

Alalah kazılarında VII. tabakayı izleyen tahribattan sonraki VI ve V. tabakalarda ki tarih olarak yaklaşık 1500-1400 yılları arasına denk düşmektedir. Nuzi keramiklerine rastlanılmıştır. Nuzi keramikleri ise Hurri kavmine atfedilmektedir. Anadolu'nun bu dönemde Hurri akınları ile boğuştuğu bilgisi hatırlanınca bu süreçte Yamhad krallığının akınlardan etkilenmemesi kaçınılmaz gözükmektedir⁸.

- g)** Hurri-Mitanni Devleti ve Nuzi Keramikleri

Yamhad krallığında yangın sonrası süreçte Mitanni öncülüğünde Hurri devrinin başladığı görülmektedir⁹. Nuzi saraylarında Mitannilere ait keramikler bulunmuştur. Nuzi keramikleri, Mitanni kültürüne ait keramikler olup bu dönemde Mitanniler bu anlamda Hitit ve Mısır kültürlerine rakip konumdadırlar ve bu keramik, Atchana Ware olarak isimlendirilmektedir¹⁰. Nuzi'de bulunan Nuzi vesikaları ayrıca Mitanni Krallığı hakkında önemli bilgiler vermektedir¹¹.

⁷ Pehlivan, a.g.e., s: 168; Veli Ünsal, "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, s.16, Erzurum, 2006, s:127-142; Mehmet Işıklı, Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, İstanbul, 2011, s: 38

⁸ Alpman, a.g.e., s: 294; Füzün Kınal, "Yamhad Krallığı", Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, c.5, c. 8, Ankara, 1967, s:196-211

⁹ Kınal, a.g.e., 1967, s: 203; Armağan Erkanal, "Panaztepe Kazısının Tarihsel Açından Değerlendirilmesi", Türk Tarih Kongresi X, Ankara, 1990, s:139-146

¹⁰ K. Aslıhan Yener, "Alalakh (Aççana Höyüğü) 2006 Yılı Çalışmaları", Kazı Sonuçları Toplantısı 29/2, 2008, s: 171-186

¹¹ Füzün Kınal, "Amarna Çağında Mısır'ın Ön Asya Münasebetleri", Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, c.2, s. 1, Ankara, 1943, s:99-106

Yukarda sıralanan keramik türleri tam olarak Hurri kültürüne ait olan keramik gruplarını yansıtmasa da ana hatları ile durumu stabil etmek açısından faydalı olacaktır.

Hurriler

M.Ö. 4. Bin ortalarından itibaren, Transkafkasya bölgesinin Kura-Aras nehirleri arasında kalan bölgelerde Yakın Doğu'nun en uzun ömürlü ve mekânsal olarak en yaygın kültürü başlamıştır¹². Hurri'ler ismi ile anılan bu halk kaynaklara göre Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu'nun doğu kısımları, Kuzey Suriye, Filistin, Irak ve İran'ın Urmiye bölgelerine kadar yayılmıştır¹³. Yine Doğu Anadolu'da yapılan birçok araştırma aslında M.Ö. 6000-5000 yılları arasındaki Neolitik kültür ile 5000-3000 yılları arasındaki Kalkolitik kültür temsilcilerinin de Hurri halkları olduklarını göstermiştir. Bu bağlamda Hurri kültürünü M.Ö. 4 binden 6. bine çıkarmak gerekmektedir¹⁴. Hurri'ler hakkında ilk bilgileri Akkad vesikalarından edinmekteyiz¹⁵. M.Ö. 4. Bin yılda Doğu Anadolu'nun Kuzey ve Güney kesimleri birbirlerinden farklı kültürlerin etkisindeydi. Kuzeyde bulunan kültür Erken Transkafkasya Kültürü olarak tanımlanmaktadır. Karaz olarak da adlandırılan bu kültür genel olarak Tunç Çağı ile başlatılmasına rağmen yapılan araştırmalar yukarda da belirttiğimiz gibi Kalkolitik Çağ'a kadar da uzatılabilmektedir¹⁶. Erken Transkafkasya kültürü olarak bilinen kültür ile Hurri'lerin aynı olduğu artık kabul edilmektedir¹⁷. Erken Transkafkasya Kültürü'nün keramik bağlamında belirleyici mal grubu kırmızı ve siyah açkılı mallardır. Bu keramikler koyu yüzlü açkılı mallar olarak tanımlanmaktadırlar¹⁸. Tunç Çağı'nın başlamasıyla birlikte Hurri toplumları ağırlıklı olarak Van Gölü civarına doğru yayılmışlardır. 1988'de Mısır'da El Amarna'da bulunmuş Kral Tuşratta'nın, Mitanni mektubu Hurri dili üzerinde bazı belirsizlikleri ortadan kaldırmıştır. Tuşratta zaman içerisinde Mısır'a birçok mektup yol-

¹² Kozbe, a.g.e., s: 533; Füzuzan Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1998; Nazmi Özçelik, İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı, Ankara, 2010, s: 65.

¹³ Macqueen, a.g.e., s: 21

¹⁴ Özçelik, a.g.e., s: 65-66

¹⁵ Alpman, a.g.e., s: 285-288; Memiş, a.g.e., s: 38

¹⁶ Aylin Ümit Erdem, Doğu Anadolu'da Demirçağı Yivli Keramik Geleneği, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009

¹⁷ Kozbe, a.g.e., s: 533

¹⁸ Ünsal, a.g.e., s: 131

lamasına rağmen bunların çoğu Akkadça'dır. Buna rağmen mektuplar içinde 400 satırlık Hurca bir metinde bulunmaktadır. Bu mektupların karşılaştırmaları Determinatifler tarafından yapılmış ve bu sayede birçok Hurca kişi ve yer adı tespit edilmiştir. Hurri toplumunun Erken Transkafkasya Kültürü döneminde Doğu Anadolu Bölgesinde, Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyükleriyle temsil edilmektedir. Kültürün izlerini Van Gölü Havzasında ise Dilkaya, Karagündüz, Van Kalesi Höyüğü, Ünseli, Sütay Yaylası, Tilkitepe, ve Çelebibağ gibi yerleşmelerden takip etmekteyiz. Elazığ Malatya bölgesinde ise kültür kendisini, Norşuntepe, Değirmentepe, Korocutepe, Tepecik, Tülintepe, Könk Höyük, Habibuşağı, Altıntepe, Arslantepe, Piroto Höyük, İmikkuşağı, Şemsiyetepe, İmamoğlu ve Kaleköy gibi yerleşmelerle temsil etmektedir¹⁹.

İşuwa Krallığı

Assur yazıtlarında bahsi geçen İşuwa ile Hitit yazıtlarındaki İşuwa yer adının aynı olduğu artık genel olarak kabul edilmektedir. Hitit kaynaklarına göre İşuwa bölgesi doğuda Fırat nehri geçildikten sonra karşılaşılan ilk ülkedir. Hitit'lerin M.Ö. 1380-1345 dönemlerinde Mitanniler ile yapılan anlaşmadaki "*Fırat'ı geçtim ve İşuwa'ya girdim*" ifadesi lokalisasyon açısından yararlı bilgi vermektedir²⁰.

Ayrıca bahsi geçen M.Ö. 1380-1345 dönemi İşuwa'nın, Hurri-Mitanni ile çağdaş olduğunu da göstermektedir. Ancak Hitit kaynaklarında İşuwa memleketinde Hurri adlar taşıyan kralların yönetiminde olduğu bilgisini M.Ö. 1450 yılından itibaren öğrenmekteyiz. İşuwa Krallığı bugünkü Elazığ ilinin bulunduğu coğrafyayı kapsamaktadır. İşuwa'nın sınırı ise Kuzeyde Murat Irmağı, batı ve güneybatıda Fırat Irmağı, güneydoğuda ise sınır tam net olmamakla birlikte Yukarı Mezopotamya düzlükleri ve Yukarı Dicle havzasına kadar götürülmektedir. Yazılı belgeler yardımıyla İşuwa krallığının Ehlişarruma ve Arişarruma isimli iki kralının ismi tespit edilmiştir. Korocutepe'de ele geçirilen mühür baskılarda da okunan kral isimleri Arişuruma ve Ehlişaruma Hurrice isimlerdir²¹. İşuwa ilk zamanlarında Hitit İmparatorluğu ile Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'yı egemenliği altına almış olan çağdaşı Mi-

¹⁹ Erdem, a.g.e., s: 45-46

²⁰ Turgut Yiğit, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İşuwa Bölgesi", Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, c.17, c. 28, Ankara, 1967, s:233-251

²¹ Yiğit, a.g.e., 1995, s: 246

tanni Krallığı arasında bir tampon bölgeydi²². İşuwa Krallığının en önemli yerleşim yerlerinin başında Norşuntepe, Tepecik, Korucutepe ve Pulur gelmektedir. Koyu yüzlü açkılı (Karaz) keramikler İşuwa'nın Eski Tunç Çağı yerli keramikleridir. Ancak geniş bir coğrafyada kullanılan Karaz keramiğinde bölgeler arası farklılıklar olduğu göz önüne alınırsa Elazığ bölgesinde kültürün en kaliteli ürünleri meydana getirilmiştir²³.

İşuwa ile Hitit arasındaki ilk kayıt III. Tuthaliya zamanı ile ilgili olup kaydın yer aldığı metin I. Şuppiluliuma zamanına aittir. I. Şuppiluliuma aynı metinde İşuwa üzerine kendisinin yaptığı sefer ile ilgili olarak İşuwa'nın, babası III. Tuthaliya zamanındaki düşmanlığını bahane olarak göstermektedir. III. Hattuşili zamanına ait olan ancak Tuthaliya dönemine gönderme yapan başka bir belgede İşuwa düşman bir ülke olarak gösterilmektedir. Bu dönemde İşuwa'nın, Tegarama (Gürün) ya saldırdığı kayıt altına alınmıştır. Şuppiluliuma dönemine ait olan ve Kizzuwatna Kralı Şunaşşura ile yapılan anlaşmada ise İşuwa'nın düşmanlığa başladığı ve kralın onların üzerine yürüyüp yemesi sonucu İşuvalıların Hurri'ye doğru kaçtığını ve oraya iltica ettikleri, kralın Hurri'lerden İşuvalıları geri istediği ancak hayır cevabını aldığı belirtilmektedir. Son olarak IV. Tuthaliya döneminde İşuwa'da bir kralın olduğunu görüyoruz. Sonrasında ise İşuwa, Hitit ülkesine doğrudan bağlı bir hale gelmiştir²⁴.

Kizzuwatna Krallığı

Günümüzde Çukurova olarak bilinen bölge M.Ö. I. Binyılda Klikya, M.Ö. II. Binyılda ise Kizzuwatna olarak kaynaklarda yer almaktadır. Kizzuwatna²⁵ isminin etimolojik kökeni Hurrice'ye dayanmaktadır. Kizzuwatna'nın M.Ö. I. Binyıldaki ismi olan Kilikya'nın kapladığı alan bugün aşağı yukarı bilinmektedir, ancak M.Ö. II. Binyıldaki Kizzuwatna'nın bugünkü coğrafi alanını tespit etmek daha zordur. Bu durum çekirdek merkezli Kizzuwatna siyasi coğrafyasının tampon bölgeleri eline geçirmesi veya elden kaybetmesi ile ilgili bir durumdur. Kizzuwatna isminden ilk defa M.Ö. 1650 yılında bahsedilir. Kral Telepinus ile Kizzuwatna kralı İşput-Ahşu arasında bir anlaşma imzalanmış ve Hititler Kizzuwatna'nın bağımsızlığını zorunlu olarak kabul

²² Yiğit, a.g.e., 1995, s: 245; Kemalettin Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, İstanbul, 2006

²³ Yiğit, a.g.e., 1995, s: 237 vd.

²⁴ Yiğit, a.g.e., 1995, s: 240 vd.

²⁵ Kinal, a.g.e., 1998, s: 8

etmişlerdir²⁶. Böylelikle Hurrili bir ailenin yönettiği Kizzuwatna krallığı ile iyi ilişkiler kurulmuştur²⁷. Kizzuwatna coğrafyasında yaşayan yerli halkların yanında kalabalık ve üstün bir Hurri nüfusunun da bulunduğu bugün kesinlik kazanmıştır²⁸. Hurriler II. Bin yılın ortalarında bugünkü Elazığ ilinin olduğu bölgede İšuwa krallığını kurdukları zaman aynı zamanda Adana-Çukurova bölgesinde de Kizzuwatna krallığını kurmuşlardır²⁹. Hurrilerin Kizzuwatna krallığını I. Murşili ile II. Tuthaliya arasındaki süreçte kurduğu tahmin edilmektedir³⁰. Keza I. Murşili'nin M.Ö. 1550 yılındaki Halep seferinde Hurrilerle uğraştığı bilinmektedir³¹. Kizzuwatna çoğu zaman Hurri-Mitanni devleti ile Hitit devleti arasında bir tampon devlet konumunda olsa da zaman zaman Hitit devleti ile eşitlik ilkesine dayanan anlaşmalar dahi yapmıştır³². Hitit kralı Zidanta zamanında Kizzuwatna kralı Pallia ile sonra da oğlu Ammunas'ın Kizzuwatna kralı I. Sunassura ile eşitlik ilkesi dâhilinde birer anlaşma yaptıkları bilinmektedir³³. Diğer taraftan ise Kizzuwatna kralı Pallia'nın Yamhad (Halep) krallığına bağlı Alalah kralı İdri-mi ile de bir anlaşma yaptığı görülmektedir³⁴. Bu anlaşmada önemli olan nokta İdri-mi'nin Mitanni kralı Barratarna'nın vasalı olduğunun tespitidir. Tüm bunlar Alalah vesikalarından öğrenilmektedir. Tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde Hitit devletinin Kuzey Suriye üzerindeki hâkimiyetinin bu dönemde Mitanni devletine kattığı ve Kizzuwatna Krallığının bu iki devlet arasında tampon devlet olarak bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde yoğun bir Hurri göçünün bahse konu bölgelerde yoğun olarak yaşandığı anlaşılmaktadır. Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de bulunan höyüklerin XVI. ile XV. asırlar arasına rastlayan tabakalarında Nuzi'de V-VI. Alalah'ta VI. tabakada Nuzi kapları denilen ve Hurri'lere atfedilen yeni bir keramik türünün ortaya çıkması bu göç hareketini doğrulamaktadır³⁵. Geç Tunç Çağı'nda Kuzey Mezopotam-

²⁶ Hikmet Öz, Tarsus Tarihi, Ankara, 2007

²⁷ Ahmet Ünal, Hititler Devrinde Anadolu I, İstanbul, 2002, s: 72

²⁸ Ahmet Ünal, "Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığının Siyasi Tarihi", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c.15, s.3 (Arkeoloji Özel Sayısı) s:15-18

²⁹ Köroğlu, a.g.e., s:124

³⁰ Tamer, a.g.e., s: 15

³¹ Balkaya, a.g.e., s: 68

³² Kınal, a.g.e., 1998, s: 8

³³ Ünal, a.g.e., 2002, s: 94

³⁴ Memiş, a.g.e., s: 97

³⁵ Kınal, a.g.e., 1992, s: 90 vd.

ya'da üretilen Nuzi keramikleri, Salat Tepe'de³⁶ bulunmuştur. Salat Tepe'de bulunan Erken Demir Çağı keramikleri, Doğu Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası Erken Demir Çağı Keramikleri ile benzerlik göstermektedir³⁷. Hitit Kralı Şuppiluliuma zamanında Kuzey Suriye'nin önemi anlaşılmış ve Klikya kapılarını elinde tutan Kizzuwatna Devleti ile yeni bir anlaşma yapılmıştır³⁸. Yine eşitlik kaidesi üzerinden yapılan anlaşmayla birlikte Şuppiluliuma sonrasında Kizzuwatna ile bir problem yaşanmamıştır. Yapılan bu anlaşma ile Güney yolları Kizzuwatna denetiminde kalırken, Orta Toros bölgesi Hitit denetimine bırakılmıştır³⁹. Kizzuwatna kralı Paddatişsu ile yapılan bir diğer anlaşma sınır ihlalleri ve göçebeler ile ilgilidir. Ancak buradaki Hitit kralının kim olduğu açık değildir muhtemelen II. Hantili olduğu düşünülen Hitit kralı zamanına ait anlaşma metni şöyledir:

"Eğer büyük karlın kulları, kadınları, malları, sığırları, koyunları ve keçileri ile birlikte göçerler ve Kizzuwatna'ya girerlerse, Paddatişsu onları yakalayacak ve büyük krala geri verecektir. Ve eğer büyük kralın kulları kadınları, malları, sığırları, koyunları ve keçileri ile göçerler ve Hatti ülkesine girerlerse, büyük kralı onları yakalacak ve Paddatişsu'ya geri verecektir"⁴⁰.

Kizzuwatna Şuppiluliuma'dan sonra ise tamamen Hitit topraklarına dâhil edilmiştir⁴¹. Ancak Kizzuwatna krallığı vergiden muaf tutulmuş ve Kizzuwatna kralı Hattuşa'ya geldiği zaman Hitit devlet ricali onu ayakta karşılamıştır. III. Hattuşili döneminde artık Kizzuwatna ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır, keza burası artık Hitit doğal sınırları içerisine girmiş, siyasi ve kültürel olarak Hititler ile kaynaşmış durumdadır⁴².

³⁶ Salat Tepe, Dicle Nehrinin yukarı havzasında, Ilısu barajı dolmuş alanında, Bismil'in yaklaşık 14 km doğusunda yukarı Salat bölgesinde yer almaktadır.

³⁷ A. Tuba Ökse-Oğuz Alp-Necdet İnal, "Ilısu Barajı Salat Tepe 200-2002 Yılı Kazıları, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 2004, s: 331-338

³⁸ Memiş, a.g.e., s: 109

³⁹ Macqueen, a.g.e., s: 60

⁴⁰ Ünal, a.g.e., 2002, s: 129

⁴¹ Kinal, a.g.e., 1998, s: 157

⁴² Ünal, a.g.e., 2002, s: 147

Hurri-Mitanni Krallığı

Kral isimlerindeki karışıklığı bir kenara bırakırsak ismi tarihi vesikalardan tespit edilen Mitanni kralları şunlardır:

Kirta	1500- 1490
Şuttarna	1490- 1470
Baratarna	1470- 1450
Parsatatar	1450- 1440
Sauşşattar	1440- 1410
Artatama	1410- 1400
II. Şuttarna	1400- 1385
Artasumara Tuşratta	1380- 1350
Artatama II	Hurri Krallığı
Mattiwaza	1350- 1320
Sattuara	çağdaşı I. Salmanassar ?
Sattuvara II	çağdaşı I. Adad- Nirari M.Ö. 1310- 1281 ⁴³
Vasasatta	Sattuvara II oğlu

Hurriler'in Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de bir nüfus çoğunluğu ile var olduklarına değinmiştik. II. Bin yılın ortalarında Hint Avrupa kökenli bir grup olan ve kendilerine Maiteni diyen bir grup genç ve savaşçı topluluk Kuzey Mezopotamya'da bulunan bu kalabalık Hurri nüfusuna karışarak yakın doğunun Mısır'dan sonraki en büyük gücünü oluşturmuşlardır. Assur vesikalarında Hanigalbat, Hitit vesikalarında Hurri-Mitanni, Mısır kaynaklarında ise Naharina⁴⁴ olarak bahse konu olan Mitanniler hakkındaki bilgileri Nuzi'de keşfedilen Hurri ailesine ait özel arşiv ile Alalah'ta bulunan Akkadca çivi yazılı belgeler sayesinde bilgi edinmekteyiz.

Hurri-Mitanni krallığının tam olarak başlangıcı ile ilgili bilgiler eksik olsa da, Fırat'ın batısında bulunan Hurri'lere yapılan Hitit seferi sonrasında M.Ö. 16 yy.'ın ikinci yarısına denk düşen zaman diliminde Hurri-Mitanni Krallığının büyük bir güç olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Hurri-Mitanni

⁴³ Mitanni Kral listesi Füzuran Kınal'ın Eski Anadolu Tarihi isimli çalışmasından derlenmiştir. Ancak, Christian Eder tarafından yazılan ve Atilla Türker tarafından Türkçe'ye çevrilen Assur Zaman Aralığı ve Ön Asya'nın Kesin Kronolojisi isimli makalelerde belirtilen bilgilere göre I.Adad – Nirari, I. Salmanassar'ın halefi konumundadır.

⁴⁴ Ünal, a.g.e., 2002, s: 92

Krallığın sınırları Doğu'da Kerkük'ten Batı'da Akdeniz'e kadar uzanmaktaydı.

Hurri-Mitanni Krallığı M.Ö 1550- 1350 yılları arasında bölgenin en güçlü devletlerinden birisiydi. Başkentleri hususunda kesin bilgiler olmamakla birlikte Urfa Ceylanpınar yakınlarına tekabül eden Vaşşugani şehri idi⁴⁵. Kizzuwatna kralı Pallia'nın Alalah kralı İdri-mi ile bir anlaşma yaptığının ve İdri-mi'nin Mitanni kralı Barratarna'nın (Baratarna) vasalı olduğunu Alalah vesikalarından öğrenmekteyiz. Bu vesikada Mitanni kralı "**Baratarna için Baratarna Lugal Erin Meş Hurri Kı**" yani Baratarna, Hurri birliklerinin kralı ifadesi geçmektedir⁴⁶. Alalah kazılarının VII. Tabakasında bulunan yangın izlerinden sonra gelen VI. ve V. tabakalarda Nuzi seramikleri bulunmuştur, bu seramikler Hurrilere ait olduğundan dolayı Hurri-Mitanni devletinin 1500-1400 arasında Kuzey Suriye'de buldukları sonucuna ulaşabiliriz⁴⁷. Alalah'ın IV. Tabakasından sonra ise artık Halep (Yamhad Krallığı) isminden bahsedilmediğini bunun yerine Alalah krallığı tabirinin kullanıldığını görmekteyiz. IV. Tabakada bulunan ve kral İdri-mi'ye ait bir heykelin üzerinde bulunan aynı kralın otobiyografisine göre Yamhad krallığının akıbeti şu şekilde olmuştur. İdrimi Halep krallığında çıkan kargaşa ortamından dolayı kardeşleriyle birlikte buradan kaçtıklarını ve Emar oğulları memleketine sığındıklarını anlatmaktadır, bundan sonra ise kendisinin bu sığıntı duruma daha fazla dayanamayarak Kinahhi (Kenan) memleketine geçtiğini ve burada yedi sene kaldıktan sonra, Hurri kralı Barratarna ile görüşmesi akabinde kendisinin vasal olarak Alalah tahtına oturduğunu bu süre zarfında Hitit sınırında bulunan bazı şehirleri aldığını ve Otuz yıl tahtta kaldıktan sonra oğlu Adad Nirari'ye tahtı bıraktığını anlatmaktadır.

Alalah'ın IV. Tabakasında bulunan bir belgeden kral idrimi'nin Pilliya isimli biri ile kaçak esirler hakkında bir anlaşma yaptığı görülmektedir. Burada ismi geçen Pilliya'nın Hitit kralı Zidanta ile anlaşma yapan Kizzuwatna kralı Palliya olduğu kabul edilmiştir. Bu bilgilere göre aşağıdaki krallar birbirlerinin çağdaşları olmalıdırlar⁴⁸.

⁴⁵ Özçelik, a.g.e., s: 66

⁴⁶ Balkaya, a.g.e., s: 51

⁴⁷ Kinal, a.g.e., 1967, s: 203

⁴⁸ Kinal, a.g.e., 1967, s: 204

Mitanni	Hitit	Kizzuwatna	Alalah
Barratarna	Zidanta	Palliya	İdrimi

Hitit devleti Kuzey Suriye hâkimiyetini Mitanni devletine kaptırdıktan sonra Kizzuwatna bir tampon devlet konumuna gelmiştir. Mısır firavunu III. Tutmosis'in M.Ö. 1493-1440 yılları arasında Naharina denilen iki nehir arasındaki bölgeye 16 sefer yaptığı ve Halep başta olmak üzere Kuzey Suriye'de birçok şehir aldığı bilinmektedir⁴⁹.

III. Tutmosis'ten sonra Kuzey Suriye'deki durum Mitanni lehine değişmiştir. Kral Barratarna zamanında Halep ve Ni şehirleri alınmış, Şuppiluliuma zamanında ise Kral Sauşşatar'ın Assur'u zapt ettiği anlaşılmaktadır. I. Artatama döneminde cereyan eden olaylar Hattuşaş ve Amarna arşivlerinden takip edilmektedir.

Artatama dönemindeki en önemli hadiselerden birisi Mısır firavunu IV. Tutmosis ile bir barış ve dostluk anlaşmasının yapılmasıdır. Amarna mektubuna göre Artatama'nın kızının firavuna eş olarak gönderildiği bilgileri edilmektedir.

II. Şuttarna zamanı ile ilgili fazla bir bilgi bulunmamasıyla birlikte bu kraldan sora EA 17 numaralı Amarna mektubuna göre Mitanni kralı Tuşratta taht kavgalarıyla ilgili olarak Firavuna bilgiler vermektedir. Artatama, memleketin kuzey batı kısmını alarak burada müstakil bir Hurri Krallığı kurmuştu. Hititler güçlü rakipleri olan Mitanni krallığının bu durumundan hemen istifade etmiş ve prens Artatama'ın kurmuş oldu Hurri krallığını hemen tanımışlardır. Bunun neticesinde ise Mitanni kralı Tuşratta ile Hititlerin arası bozulmuştur. Daha sonra İşuwa için bozulan ilişkiler neticesinde Hitit ve Mitanni savaşı başlamış ilk savaşın galibi Mitanni'ler olmuştur. Tuşratta bu zaferini Mısır'a bildirmiştir. Ancak bir yıl sonra meydana gelen ikinci savaştan sonra Mitanniler yenilmiş ve başkent Waşşukani düşmüş ve Tuşratta kaçmıştır. Bu süreçte Kuzey Suriye şehirleri tam bir kargaşa içine girmiştir⁵⁰. Müstakil bir Hurri krallığı kuran Artatama'nın, Şuttarna'nın babası olan Artatama ile ilgisi olmadığı görülmektedir. Ancak farklı bir krallık kurduğu içinde II. Artatama şeklinde tanımlanmamıştır.

II. Şuttarna'nın oğlu olan Tuşratta Krallığın Güneydoğu kısmında hüküm süren Artasumra öldürüldükten sonra çocuk yaşta tahta çıkmıştır⁵¹. Mitanni-

⁴⁹ Kinal, a.g.e., 1998, s: 92

⁵⁰ Kinal, a.g.e., 1963, s: 5

⁵¹ Kinal, a.g.e., 1998, s: 94

lerin Ön Asya dünyasına kazandırmış oldukları manevra kabiliyeti yüksek savaş arabaları sayesinde hatırı sayılır bir güce eriştikleri bilinmektedir.

Uruatri - Nairi Konfederasyonu

M.Ö. 13. yy'ın ilk çeyreği M.Ö. 9. yy'ın ilk yarısı Uruatri Nairi Konfederasyonu, Urartu'nun arkaik çağı veya Urartu'nun Proto tarihi olarak isimlendirilmiştir⁵². M.Ö. 13. yy'a ait çivi yazılı Assur belgelerinden anlaşıldığı üzere M.Ö. 1272- 1243 yılları arasında Assur kral I. Salmanassar döneminde Assur'a karşı harekete geçen ülkeler arasında Uruatri adı geçmektedir. Yine aynı yazıttan anlaşıldığı üzere Assur kralı Uruatri adı altında bilinen 8 ülkeyi hâkimiyeti altına almıştır⁵³.

“Rahipliğim başlangıcında Uriadri ülkesi ayaklandı, ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım”⁵⁴.

Assur Kralı I. Salmanassar dönemine ait olan bu yazıttaki bilgilerde Mitanni devletinin tamamen yıkılmasından sonra Uruatri ülkesi olarak tanımlanan bölgenin Assur'a karşı ayaklandığından bahsedilmektedir. Yine I. Salmanassar dönemine ait ikinci bir metinde ise şöyle denmektedir.

“Himme, Uadkun, Bargun, salua, Halila, Nilipahri, Zingun adlı sekiz ülkeyi ve bunlara ait askeri güçleri ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yak-tım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim”⁵⁵.

Yazıttan anlaşılacağı üzere Uruatri ülkesi olarak tanımlanan coğrafya üzerinde Assurlulara göre sekiz büyük ülke ve bu ülkelere bağlı 51 kent bulunmaktaydı. Prizma yazıtı olarak bilinen ve Tukulti-Ninurta isimli kral zamanına ait yazıtta ise şu bilgiler bulunmaktadır.

“Patikalardan benden önce hiçbir kralın bilmediği, yolu olmayan uzak dağları geçtim. Nairi ülkesinin 43 kralı savaşmak için karşıma dikildi. Onlarla savaşım ve saltanatlarına son verdim”⁵⁶.

⁵² M. Taner Tarhan, “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallarından “Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, *AnAr* 7, İstanbul, 1980, s: 69 vd.

⁵³ Oktay Belli, “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları, Görsel Yayınları*, c.1, Ankara, 1982, s: 140-209

⁵⁴ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994,

⁵⁵ Çilingiroğlu, a.g.e., s: 4

⁵⁶ Çilingiroğlu, a.g.e., s: 6

Bu yazıtta ise I. Salmanassar döneminde Uruatri ülkesi ile ilgili sorunların halledildiği ve I. Tiglat-Pileser döneminde ise Nairi ülkesi ile savaşıldığı kayıt altına alınmıştır. I. Tiglat-Pileser dönemine ait başka bir yazıtta ise şu ifadeler kullanılmaktadır.

“Korkunç silahlarımla saldırdım ve geniş topraklara yayılan ordularımı Adad’ın yarattığı bir sel gibi tahrip ettim. Dağların yüksek yerlerini ve kentlerinin etrafını savaşçıların ölüm vücutları ile doldurdum. Savaşta 120 adet savaş arabası ele geçirdim. Nairi ülkelerinin 60 kralını, kendilerine yardıma gelenler ile birlikte mızrağımın ucunda Yukarı Deniz’e doğru kovaladım”⁵⁷.

Bu yazıt Assur’un bu dönemde fazlaca güçlendiğini ve Yukarı Deniz olarak tanımlanan Van Gölü’ne kadar ilerlediklerini beyan etmektedir. Bu yazıt ile birlikte aynı zamanda artık Uruatri- Nairi konfederasyonunun zor duruma düştüğü anlaşılmaktadır. I. Salmanassar’ın daha önce Hititler tarafından zayıflatılan Hurri- Mittanni devletine son verdiğine değinmiştik. Ancak Assur Devleti Doğu Anadolu ile arasında bulunan bu tampon devleti ortadan kaldırdıktan sonra Ön Asya’nın siyasi dengesi bozulmuş ve zincirleme olaylar başlamış durumdadır. Assur’un Kuzey Mezopotamya’da tek başına kalması ve Süpergüç olma girişimi onun Doğu Anadolu’da bulunan zengin maden kaynaklarına göz dikmesine neden oldu. Bu durumda ise karşısında bu kez Uruatri ve Nari Konfederasyonu’na ait güçleri bulmuştur. Ancak I. Salmanassar, Tukilti- Ninirta ve I. Tiglat Pileser zamanlarında yazıtlardan anlaşılacağı üzere birkaç defa mağlup edilen Konfedere güçler Assur ile bu şekilde başa çıkamayacaklarını anlayınca Urartu Krallığı çatısı altında birleşme yoluna gitmişlerdir⁵⁸.

Urartu Devleti

Urartu Krallığı birçok beyliğin bir araya gelmesiyle Uruatri ve Nairi Beyliklerinin önderliğinde kurulmuştur, Krallık Doğu Anadolu’nun yüksek yaylasında ve hayvan yetiştiriciliği ile tarım açısından uygun olan Van Gölü dolaylarındaki komşu ve akraba Hurri boylarının birleşmeleri sonucu oluşmuştur⁵⁹.

⁵⁷ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 1

⁵⁸ Tarhan, a.g.e., s: 72

⁵⁹ Belli, a.g.e., s: 149

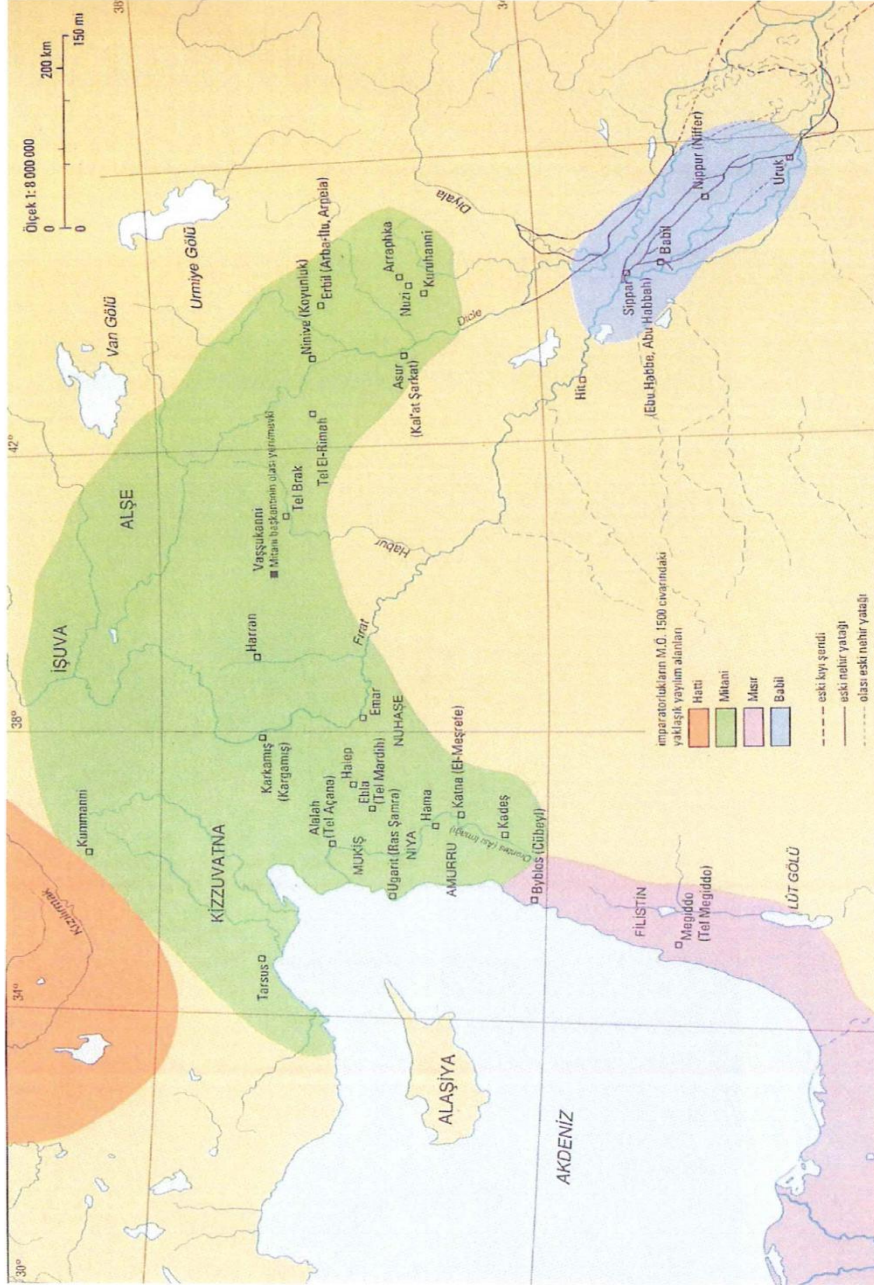
KAYNAKÇA

- ALPMAN Adil, "Hurriler", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.14, S. 25, Ankara, 1981, s.283-313
- BALKAYA Tuncer, Hurri-Mitanni Devleti, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.
- BELLİ Oktay, "Urartular", Anadolu Uygarlıkları, Görsel Yayınları, C.1, Ankara, 1982, s.140-209
- BİTTEL K., Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, (Çev.) Halet Çambel, İstanbul, 1945.
- BURNEY C.A ve D.M. LANG, "The Peoples of the Hills: Ancient Araratof Caucasus, London, 1975.
- BURNEY C.A, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", Anatolian Studies VIII, 1958.
- ÇİLİNGİROĞLU Altan, Urartu Tarihi, İzmir, 1994.
- DYSON R.H., "The Archaeological Evidence of the second Millennium B.C. on the Persian Plateau", CAH II, 1968, s.14-16
- DZHAPARİDZE O.M., "The Culture of Early Agricultural Tribes in The Territory of Georgia", VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow, 1964, 2 vdd.
- ERDEM Aylin Ümit, Doğu Anadolu'da Demir Çağı Yivli Keramik Geleneği, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.
- ERKANAL Armağan, "Panaztepe Kazısının Tarihsel Açısından Değerlendirilmesi", Türk Tarih Kongresi X, Ankara, 1990, 139-146.
- ERZEN Afif, Doğu Anadolu ve Urartular, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.
- KINAL Füzuan, "Amarna Çağında Mısır'ın Ön Asya Münasebetleri", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.2, S.1, Ankara, 1943, s.99-106.
- Kinal, Füzuan, "Ugarit Krallarının Tarihi", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.8, S.14, Ankara, 1963, s.1-15.
- KINAL Füzuan, "Yamhad Krallığı", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.5, S. 8, Ankara, 1967, s.196-211.
- KINAL Füzuan, Eski Anadolu Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

- KOZBE Gülriz, “Van Dilkaya höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği”, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1990, s.533-554.
- KÖROĞLU Kemalettin, Urartu Krallığı Döneminde Elazığ ve Çevresi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1996
- KÖROĞLU Kemalettin, Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006
- KRUPNOV F.I., “The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community”, Soviet Anthropology and Archaeology and Archeology III, 1964, s.31-42.
- LANG D.M., Armenia: Cradle of Civilization, London, 1970.
- LOYD S, Early Anatolia, London, 1956.
- MACQUEEN J.G., Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, (Çev.) Esra Davutoğlu, İstanbul, 2009.
- MELLART J., “The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegan”, AJA 62/1, New Jersey, 1958, s.9-33
- MEMİŞ Ekrem, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya, 2011.
- ÖKSE Tuba, ALP Oğuz, İNAL Necdet, “Iısu Barajı Salat Tepe 2000-2002 Yılı Kazıları”, 25. Kazı sonuçları toplantısı I, Ankara, 2004, s.331-338.
- ÖZ Hikmet, Tarsus Tarihi, Ankara, 2007.
- ÖZÇELİK Nazmi, İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı, Ankara, 2010.
- PEHLİVAN Mahmut, “Karaz Kültürü ve Hurriler”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi S.1 C.1, Van, 1990,s.168-175.
- PIOTROVSKİİ B.B., “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.” VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Moscow, 1962, 7
- ROAF Michael, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Mezopotamya ve Eski Yakınoğu, (Çev.) Zülal Kılıç, İstanbul, 1996.
- SEVER Erol, Assur Tarihi, İstanbul, 2008.
- SEVİNÇ Fatma, “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.17, Isparta, 2008, s.11-32.
- TAMER Serihan, Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.
- TARHAN M. Taner, “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallarından “Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, AnAr 8, İstanbul, 1980, 69-114.

- ÜNAL Ahmet, Hititler Devrinde Anadolu I, İstanbul, 2002.
- ÜNAL Ahmet, “Eski Çağlarda Çukurova’nın Tarihi Coğrafyası ve Kizuwatna (Adana) Krallığının Siyasi Tarihi”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.15, S.3 (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006, s.15-18.
- ÜNSAL Veli, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.16, Erzurum, 2006, s.127-142.
- YENER K. Aslıhan, “Alalakh (Aççana Höyüğü) 2006 Yılı Çalışmaları”, Kazı Sonuçları Toplantısı 29/2, Ankara, 2008, s. 171-186
- YİĞİT Turgut, “Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.24, S. 38, Ankara, 2005, s.55-69.
- YİĞİT Turgut, “Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İşuwa Bölgesi”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.17, S.28, Ankara, 1995, s.233-251
- WİLHELM Gernot, The Hurrians, (Çev.) Jennifer Barnes, Warminster, Aris-Philips, 1986.

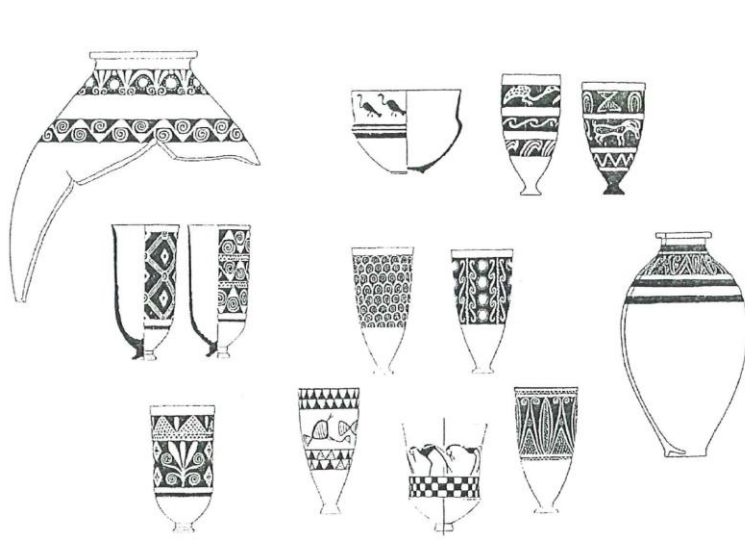
Levhalar

Mitanni Devleti (Roaf 1996)

Nuzi Seramiği (Wilhem, 1989)

Nuzi Seramiği (Wilhem, 1989)

